

**СПЕЦИФІКА ВИЯВУ ГРАМАТИЧНИХ КАТЕГОРІЙ ІМЕННИХ ЧАСТИН МОВИ
(НА МАТЕРІАЛІ ПОВІСТІ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО
«ГІНІ ЗАБУТИХ ПРЕДКІВ»)**

Л. І. Лонська, кандидат філологічних наук, доцент кафедри українського мовознавства і прикладної лінгвістики Черкаського національного університету імені Богдана Хмельницького (Черкаси, Україна)

e-mail: L.Lonska@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0996-3586>

Статтю присвячено аналізу конструкцій, у яких граматичні категорії іменника, займенника та числівника (рід, число, відмінок) виражені граматичними формами, що відрізняються від літературної норми або є рідковживаними в сучасній українській мові.

Мета статті – дослідити граматичні категорії іменника, займенника та числівника, які мають специфічне морфологічне вираження, виокремивши моделі їхньої реалізації в тексті. У процесі аналізу використано описовий метод з елементами моделювання, функційний та методику трансформаційного аналізу.

Визначено, що найбільш специфічною категорією іменника є відмінок, форми вираження якого мають відмінності в проєкції на сучасну мову. З'ясовано, що в межах категорії роду іменника чоловічий функціонує замість жіночого й навпаки. Виявлено кілька випадків використання не властивих мові числових форм: абстрактні іменники вжиті у формі множини.

Проаналізовано займенникові категорії, серед яких специфіку вияву має категорія відмінка, представлена здебільшого архаїчними або усіченими формами. У межах числівникових категорій помічено неузгодженість цієї частини мови з іменниками. Установлено, що лінгвістичний аналіз кожного нового тексту дає цікавий матеріал для подальших досліджень та узагальнень.

Ключові слова: іменник, займенник, числівник, граматична форма, граматична категорія, відмінок, рід, число, відміна.

Актуальність. Одним з універсальних і найскладніших понять граматики є граматична категорія, підпорядкована таким видовим термінам, як граматична форма і граматичне значення. На думку Н. М. Костусяк, вона є «важливим лінгвістичним феноменом, без якого не може існувати, розвиватися й претендувати на вичерпність дослідження весь складний мовний механізм» [5, с. 672].

Залежно від комплексу граматичних категорій, слова в мові об'єднані в лексико-граматичні класи, або частини мови, кожна з яких на конкретному мовному матеріалі може як виражатися усталеними граматичними формами, так і мати специфічну реалізацію.

Граматична категорія привертає увагу науковців передовсім із погляду варіантності та неусталеності граматичних форм, що призводить до порушення норм слововжитку. Тому дослідження граматичної структури мови, зокрема вдосконалення граматичних форм, має важливе значення для поліпшення мовної ситуації загалом.

У досліджуваному джерелі виявлено відмінні від літературної мови в граматичному плані словоформи, що потребують глибокого вивчення під кутом зору розширення меж морфологічних моделей зазначених частин мови та аналізу їхнього виражального потенціалу. Дослідження зроблено в проєкції на функціонування сучасної української мови, а не з погляду ареального вживання, що зумовлює актуальність досліджуваної проблеми.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Граматична категорія постає об'єктом уваги багатьох науковців – як представників традиційного підходу до вивчення морфологічних категорій, так і дослідників сучасних наукових напрямів. Фундаментальними дослідженнями проблем сучасної граматики у вітчизняному мовознавстві є праці І. Р. Вихованця, К. Г. Городенської «Теоретична морфологія

української мови : Теоретична граматики української мови» [2], І. Р. Вихованця, К. Г. Городенської, А. П. Загнітка, С. О. Соколової «Граматики сучасної української літературної мови. Морфологія» [3], які акцентують увагу на функційно-категорійному підході до аналізу основних понять морфології, зокрема й граматичних категорій, граматичних форм і граматичних значень. У цих працях уперше цілісно описано частиномовний і не частиномовний статус класів морфологічних одиниць на широкому фактичному матеріалі всіх функційно-стильових різновидів мови [2; 3]. Кожен новий текст розширює межі реалізації словоформ, дає розуміння багатющого функційного потенціалу граматичних категорій, зокрема синонімічних конструкцій, паралельних (варіантних, дублетних) словоформ, уживаних у літературній мові.

Досліджуючи типологію, структуру й специфіку вияву граматичних категорій української мови, Н. М. Костусяк з'ясовує їхні класифікаційні та диференційні ознаки, розмежовує формально-синтаксичні, семантико-синтаксичні й комунікативні категорійні одиниці, характеризує міжрівневі категорії сучасної української мови та пропонує системну структурну модифікацію модальності як міжрівневої комунікативно спрямованої надкатегорії [5, с. 672].

На сьогодні частково активізовані дослідження граматичних форм, граматичних категорій, зокрема на матеріалі фразеологічних одиниць. Зокрема, А. І. Білоконенко дослідила застарілі відмінкові форми іменних частин мови в літературних та діалектних фразеологічних одиницях, описала відмінкові словоформи іменників та займенників з архаїчними приєднаннями у складі стійких одиниць, установила причини, що впливають на збереження архаїчних словоформ у структурі фразеологізмів [1, с. 2].

Деякі сучасні граматисти до іменних категорій зараховують категорію особи іменника, чим розширюють межі його граматичних характеристик. Проте, на думку Н. Ю. Ясакової, такий підхід не став панівним у лінгводидактиці [8, с. 39]. Науковиця робить узагальнення на основі вчення І. К. Кучеренка, який уважав іменник носієм граматичного значення особи [6, с. 245], що найповніше виражена у формі «третього рівня (узагальнено-вказівне значення)» [6, с. 268], а також з огляду на дослідження А. П. Загнітка, який кваліфікує категорію особи іменника як «міжрівневу категорію перехідного типу, мотивуючи це наявністю словозмінних засобів вираження відповідної семантики, підпорядкованістю її компонентів реалізації частиномовного значення і нерівномірною взаємодією з ядерними морфологічними категоріями» [4, с. 85].

Уважаючи категорію особи іменника морфологічною, Н. Ю. Ясакова вказує на необхідність ґрунтовного вивчення «усього спектра особових значень, експлікованих іменниковими і дієслівними формами встановлення способів і результатів взаємодії їхніх особових характеристик у складі речення, розрізнення й систематизація морфологічних і синтаксичних засобів» [8, с. 42].

Дотримуючись традиційного визначення граматичних категорій іменних частин мови, у статті проаналізуємо категорії роду, числа і відмінка, що мають синонімічне вживання порівняно з літературною мовою.

Мета статті – дослідити граматичні категорії іменника, займенника та числівника, які мають специфічне морфологічне вираження, виокремивши моделі їхньої реалізації в тексті.

Матеріал і методи дослідження. Джерелом аналізу є повість Михайла Коцюбинського «Тіні забутих предків». Основним методом став описовий з елементами моделювання, застосований для встановлення морфологічних конструкцій, схем побудови одиниць з іменниковими, займенниковими й числівниковими компонентами. Метод функційного аналізу використано для інтерпретації аналізованих одиниць у тексті. Порівняння вживаних у тексті конструкцій із синтаксичними одиницями літературної мови або з рідковживаними в сучасній мові конструкціями зроблено за допомогою методу трансформаційного аналізу.

Результати дослідження та їх обговорення. Аналіз фактичного матеріалу вможливив виокремлення в межах іменника специфічних категорій відмінка й роду, один випадок – категорії числа; у межах займенника – категорії відмінка, що представлена архаїчними, усіченими безприйменниковими та прийменниковими словоформами. Серед числівників виявлено одиниці, які мають ненормативний характер сполучуваності з іменниками.

Специфічними відмінковими категоріями іменника вважаємо такі:

1) уживання прийменника *до* з родовим відмінком на позначення часу, замість прийменника *перед* з орудним відмінком, чи прийменника *на* зі знахідним темпоральним значенням: *І співали йому до сну* [7, с. 350] – пор.: *перед сном, на сон*;

2) уживання прийменника *в* зі знахідним відмінком на позначення процесуальної опрідметненої дії замість прийменника *до* з родовим відмінком: *[веселий чугайстир] ... зараз просить стрічного в танець* [7, с. 350] – пор.: *до танцю*;

3) переважне функціонування знахідного відмінка з іменниками на позначення істот, що збігається з формою називного множини, хоч такі поєднання не суперечать сучасним граматичним нормам літературної мови, у якій паралельно вживають родовий множини: *Одного разу він покинув свої корови* [7, с. 351] – пор.: *коров*; *Має доглядати корови* [7, с. 351] – пор.: *доглядати корів*; ця модель також охоплює прийменникові конструкції знахідного відмінка: *Вівчарки... скося поглядають на віці* [7, с. 362] – пор.: *поглядають на овець*; словоформи знахідного безприйменникового відмінка на позначення істот функціують при дієсловах зі значенням заперечення замість форми родового відмінка: *Не пасли більше вкупі ягнята* [7, с. 354] – пор.: *не пасли ягнят* (такі конструкції позначають об'єкт дії);

4) використання родового безприйменникового відмінка на позначення неістот замість знахідного: *З досадою кидав денцівку і слухав інших мелодій* [5, с. 350] – пор.: *слухав мелодії*;

5) уживання прийменникового знахідного відмінка на позначення інструмента дії замість місцевого: *Марічка любила, коли він грав на флюяру* [7, с. 355] – пор.: *грав на флюярі*;

6) використання форми орудного відмінка замість родового при запереченні: *Я не требую їхню згодою* [7, с. 357] – пор.: *не требую їхньої згоди*;

7) уживання знахідного безприйменникового на позначення топоніма-локатива із дієсловом із семантикою шляху руху, замість орудного відмінка: *За день перед сим, коли брели Черемош, взяла її вода* [7, с. 371] – пор.: *брели Черемошем*;

8) знахідний прийменниковий із локативом-апелятивом замість орудного безприйменникового: *Але хмара тільки моргнула зневажливо лівим крилом і почала завертати направо, понад царинки* [7, с. 379] – пор.: *понад царинками*;

9) специфічне давнє закінчення *-ов* в орудному відмінку іменників II відміни: *На безоружного з бартков* (ножами – Л. Л.) *не йду* [7, с. 381] – пор.: *з бартками*;

10) функціонування родового безприйменникового відмінка іменників-неістот жіночого роду замість знахідного: *Маю пильнувати ватри, аби не згасла через все літо* [7, с. 360]; пор.: *пильнувати ватру*. У наведеному прикладі специфічним є і засіб вираження обставини часу: форма знахідного відмінка темпорального іменника *літо* з прийменником *через* на протигагу нормативній безприйменниковій словоформі. В аналізованому джерелі такий випадок виявлено спорадично.

У межах категорії роду виявлено:

1) уживання жіночого на місці чоловічого в сучасній мові: *Тоді зійшлись до стаї всі вівчарі і сіли біля живого вогню, щоб в мирності з'їсти свою першу полонинську кулешу* [7, с. 361] – пор.: *свій ... куліш*; ... *приносить од стаї запах кулеші* [7, с. 364] – пор.: *запах кулешу*;

2) використання чоловічого роду замість жіночого в сучасній мові: *Витягла врешиті довгий цукерок* [7, с. 354] – пор.: *довгу цукерку*; ...*червоний дашок гуцульського парасоля* [7, с. 353] – пор.: *гуцульської парасолі*.

Специфічною формою вираження категорії числа іменника є вживання абстрактної одиниці в множині: *Співай, Марічко, не втрачай веселості свої* [7, с. 358]; пор.: *веселість своєю*. У досліджуваному джерелі виявлено лише одну таку одиницю, що засвідчує неактивне вживання однієї числової форми замість іншої.

В аналізованому тексті трапився один іменник-антропонім I відміни, що має закінчення іменника II відміни твердої групи: *Палагна Іванові не казала про стрічу з Юром* [7, с. 377] – пор.: *Юрою*, що, на нашу думку, зумовлене ареальним уживанням оніма. Можливо, ця одиниця в гуцульському діалекті належить до II відміни (Юр).

Ілюстративний матеріал у межах займенника засвідчує специфічне вживання категорії відмінка, вираженої різними прийменниками, усіченими та архаїчними формами:

1) використання прийменника *до* з родовим відмінком замість *біля*: *Терлись до його ніг* [7, с. 373] – пор.: *біля його ніг* (прийменниковий родовий) або *об його ноги* (прийменниковий знахідний);

2) уживання прийменникового родового відмінка замість безприйменникового давального із семантикою посесивності: ...*неначе всі гори належали до неї* [7, с. 373] – пор.: *належали їй*; валентність дієслова зумовлює функціонування посесива у формі давального відмінка;

3) своєрідна форма місцевого відмінка, що в сучасній мові збігається з орудним: *А на ким висши?* [7, с. 390] – пор.: *на кому*;

3) застарілі усічені форми давального відмінка, які властиві розмовному мовленню: *Му належить...* [7, с. 365] – пор.: *йому*;

4) родовий прийменниковий без приставного *н*, який теж функціонує в розмовному мовленні: *То ведмідь до їх заверне...* [7, с. 367] – пор.: *до них*;

5) архаїчні форми 1 особи множини називного відмінка: *Плакали мя вівці...* [7, с. 368] – пор.: *ми*; родового безприйменникового і прийменникового відмінків особових займенників: *Хоче з світу мя звести* [7, с. 381] – пор.: *мене*; *Але прийде пора, він поверне до ні* [7, с. 358] – пор.: *до неї*; давального безприйменникового: *Зозулька ми закувала сива та маленька* [7, с. 358] – пор.: *мені*; прийменникового орудного: *За тобов, душко Марічко ... за тобов банував* [7, с. 382] – пор.: *за тобою*;

6) уживання усіченої форми прийменника *до* з давальним відмінком особового займенника замість родового: *Ходи д'мені, браччику!* [7, с. 381]; пор.: *до мене*;

7) уживання застарілих форм вказівного займенника *сей* у місцевому відмінку: *Чи пам'ятаєш ти, як ми сходились отут, у сему лісі* [7, с. 382] – у сучасній мові маємо м'який *ц'*.

Уживання застарілих, розмовних граматичних форм роду, числа, відмінка посилюють експресивність тексту, акцентують їхнє ареальне вживання, засвідчують синонімічність прийменниково- чи безприйменниково-відмінкових іменникових та займенникових слововживань.

Специфічними формами вираження числівника є поєднання його з іменником у знахідному відмінку однини (замість родового множини): *Фудульна Палагна, що звикла шість день на тиждень робити і тільки в свято одпочивати, пишаючись красним лудінням, сердито дорікала за його примхи* [7, с. 373]. Зафіксовано сполучення числівника *чотири* з іменником у формі називного множини, поширеним прикметником у родовому відмінку множини, що порушує логіку граматичного зв'язку: *Чотири сильних вівчарки ... дивились задумливо в гори* [7, с. 361]. Зауважимо, що тривалий час у науковій мовознавчій літературі такі приклади подавали як норму.

Висновки і перспективи. Отже, проведене дослідження дає підстави для такого висновку: граматична система української мови є динамічною, що складалася протягом тривалого часу, постійно розвивалася й удосконалювалася. Наявність архаїчних,

застарілих форм іменних частин мови – це результат тривалого історичного розвитку мови. Залишки давніх граматичних форм могли виникати внаслідок різних причин, однією з яких є збереження архаїчних елементів у відповідному ареалі. Окремі словоформи нині вийшли з активного вжитку, зберігшись у діалектному чи розмовному мовленні, інші – стали нормативними в сучасній мові.

У цій розвідці проаналізовано граматичні категорії південно-західного ареалу, що відрізняються від нормативних або є рідковживаними, хоч паралельно функціують у сучасній українській літературній мові. Найбільш розгалужену систему має категорія відмінка, представлена десятьма моделями в межах іменника, сімома – у займеннику. Специфіка категорії відмінка полягає в різноманітності представлених синонімічних моделей морфологічного вираження аналізованих конструкцій, у вживанні архаїчних чи усічених відмінкових форм. У межах категорії роду відбулася заміна однієї родової форми іншою. Це стосується й категорії числа – зафіксовано вживання множини в однинних іменниках, хоч таке вираження не є типовим. Специфічною є і категорія відміни: закінчення іменника другої відміни в орудному відмінку замість закінчення, яке властиве першій відміні. Поза увагою залишилися граматичні категорії дієслова, зокрема категорія часу й способу, та прислівника, що може становити перспективу подальших досліджень у синхронному аспекті.

Список використаної літератури

1. Білоконенко А. І. Архаїчні граматичні форми іменних частин мови в українській фразеології : автореф. дис. ...канд. філол. наук : 10.02.01 / Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького. Черкаси, 2016. 20 с.
2. Вихованець І. Р., Городенська К. Г. Теоретична морфологія української мови / за ред. І. Р. Вихованця. Київ : Пульсари, 2004. 400 с.
3. Вихованець І. Р., Городенська К. Г., Загнітко А. П., Соколова С. О. Граматика сучасної української літературної мови. Морфологія / за ред. К. Г. Городенської. Київ : Видавничий дім Дмитра Бураго, 2017. 749 с.
4. Загнітко А. П. Теоретична граматики української мови: Морфологія : [монографія]. Донецьк : ДонДУ, 1996. 437 с.
5. Костусяк Н. М. Граматичні категорії української мови: типологія, структура, специфіка вияву. *Наукові записки. Серія Філологічні науки*. Кропивницький : Видавець Лисенко В. Ф., 2017. Вип. 154. С. 672–677. URL : <https://www.academia.edu/43149539/>.
6. Кучеренко І. К. Теоретичні питання граматики української мови: Морфологія. Вінниця : Поділля, 2003. 464 с.
7. Коцюбинський М. Тіні забутих предків. *Пошуки прекрасного : твори Михайла Коцюбинського* : навч. посібник / упоряд. В. І. Шкляра. Київ : Грамота, 2004. С. 349–392.
8. Ясакова Н. Ю. Кваліфікація граматичних значень особи в іменнику: традиція та сучасні погляди. *Наукові записки*. Т. 164. *Філологічні науки*. URL : http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/3524/Yasakova_Kvalifikatsiia_hramatychnykh_znachen.pdf?sequence=1.

References

1. Bilokonenko, A. I. (2016). Arkhaichni hramatychni formy imennykh chastyn movy v ukrainskii frazeolohii [Archaic grammatical forms of nominal parts of speech in Ukrainian phraseology]. Extended abstract of PhD dissertation (Ukrainian language). Cherkasy, 20 (in Ukr.).
2. Vykhoanets, I. R. & Horodenska, K. H. (2004). Teoretychna morfolohiia ukrainskoi movy [Theoretical morphology of the Ukrainian language]. Kyiv: Pulsary, 400 (in Ukr.).
3. Vykhoanets, I. R., Horodenska, K. H., Zahnitko, A. P. & Sokolova, S. O. (2017). Hramatyka suchasnoi ukrainskoi literaturnoi movy. Morfolohiia [Grammar of modern Ukrainian literary language. Morphology]. Kyiv: Vydavnychi dim Dmytra Buraho, 749 (in Ukr.).
4. Zagnitko, A. P. (1996). Teoretychna hramatyka ukrainskoi movy: Morfolohiia [Theoretical grammar of the Ukrainian language: Morphology]: monograph. Donetsk: DonSU, 437 (in Ukr.).
5. Kostusyak, N. M. (2017). Hramatychni katehorii ukrainskoi movy: typolohiia, struktura, spetsyfika vyjavu [Grammatical categories of the Ukrainian language: typology, structure, specificity of manifestation]. In: *Naukovi zapysky. Seriia Filolohichni nauky [Scientific Notes. Philological Sciences Series]*. Kropyvnytskyi: Vydavets Lysenko V. F., 154, 672–677. Available at : <https://www.academia.edu/43149539/> (in Ukr.).
6. Kucherenko, I. K. (2003). Teoretychni pytannia hramatyky ukrainskoi movy: Morfolohiia [Theoretical issues of Ukrainian grammar: Morphology]. Vinnytsia: Podillya, 464 (in Ukr.).

7. Kotsiubynsky, M. (2004). Tini zabutykh predkiv [Shadows of Forgotten Ancestors]. In: Poshuky prekrasnoho. Tvory Mykhaila Kotsiubynskoho / uporiad. V. I. Shkliara. [Shklyar V. I. (Compiler). The search for beauty. Writings of Mykhailo Kotsyubynsky]: navch. Posibnyk. Kyiv: Gramota, 349–392 (in Ukr.).

8. Yasakova, N. Yu. Kvalifikatsiia hramatychnykh znachen osoby v imennyku: tradytsiia ta suchasni pohliady [Qualification of the grammatical meaning of the person in the noun: tradition and modern views]. In: *Naukovi zapysky. T. 164. Filolohichni nauky [Scientific Notes. Vol. 164. Philological sciences]*. Available at: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/3524/Yasakova_Kvalifikatsiia_hramatychnykh_znachen.pdf?Sequence=1 (in Ukr.).

SPECIFICITY OF MANIFESTATION OF GRAMMATICAL CATEGORIES OF NAMED PARTS OF LANGUAGE (BASED ON THE STORY BY MYKHAILO KOTSYUBYNSKY «SHADOWS OF FORGOTTEN ANCESTORS»)

Liudmyla Lonska, Candidate of Philological Sciences,

Associate Professor of the Department of Ukrainian Linguistics and Applied Linguistics,

Bohdan Khmelnytsky National University of Cherkasy

(Cherkasy, Ukraine)

e-mail: L.Lonska@ukr.net

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0996-3586>

Abstract. Introduction. *The article is devoted to the analysis of grammatical categories of noun parts of speech – noun, pronoun, numeral: case, genus, number.*

The purpose *of the article is to investigate the specifics of the manifestation of grammatical categories of noun parts of speech in the projection on the functioning of language units in modern language.*

Research methods. *The main method was descriptive with modeling elements used to establish morphological structures, schemes for constructing units with noun, pronoun and numeral components. The method of functional analysis was used to interpret the analyzed units in the text. The method of transformational analysis was chosen to compare the constructions that occur in the text with the syntactic units of literary language or constructions that are rarely used in modern language.*

Results. *The analysis of the factual material made it possible to distinguish within the noun specific categories of case and gender, one case – the category of number; within the pronoun – the category of the case, which is represented by archaic forms; truncated prepositional and prepositional forms. Among the numerals found forms that have a non-normative nature of compatibility with nouns.*

The scientific novelty of the work lies in the analysis of category of the case, which is represented by different models depending on the morphological expression of the components.

The category of gender, number and declension of the noun in terms of functioning in the studied source in comparison with literary language is also analyzed. The functional approach to the analysis of language units will allow expanding the boundaries of grammatical categories of language parts.

Conclusions. *This study analyzes grammatical categories that differ from the normative ones or are rarely used, although they function in parallel in the modern Ukrainian literary language. The specificity of the category of case is the variety of models of morphological expression of the analyzed structures, the use of archaic or truncated singular forms. Within the category of genus, one genitive form was replaced by another. This also applies to the category of number: the use of the plural form in nouns that do not have it. The category of declension was also specific: the use of the ending of the noun of the second declension in the instrumental case instead of the ending inherent in the first declension. The grammatical categories of the verb, in particular the category of tense and manner, and the adverb, which may be a prospect for further research in the synchronous aspect, were left out.*

Key words: *noun, pronoun, numeral, grammatical form, grammatical category, case, genus, number, declension.*

Надійшла до редакції 18.03.21

Прийнято до друку 11.05.22